

Meertaligheid en onderwijs van moderne talen in de 16de eeuw: het gebruik van het partikel *hola* als mogelijk voorbeeld voor taalcontact in de *Colloquia, et dictionariolum*

1. Inleiding

In de 16de eeuw ontwikkelden de Lage Landen zich tot een centrum voor het onderwijs van moderne vreemde talen (Andrés Renales 1994: 33). Een bijzondere rol vervulde daarbij Antwerpen waar, zeer waarschijnlijk in 1530, de schoolmeester Noël de Berlaimont het *Vocabulare* samenstelde. Anders dan de naam doet vermoeden, ging het daarbij niet - of niet in de eerste plaats - om een woordenlijst maar om een boek met modeldialogen rond thema's zoals reizen, handel drijven, familiebezoeken en zakelijke correspondentie. Noël de Berlaimonts eerste editie was in het Frans en het Nederlands opgesteld en was vooral bedoeld voor Vlaamse kooplieden die met Franstaligen handel wilden drijven en andersom: 'Ce livre est tres util pour apprendre a lire / escrire et parler Flameng et Franchoyt [...]' (1572). Later werd het *Vocabulare* uitgebreid met nieuwe dialogen en naar nieuwe talen en werd het gedurende meerdere eeuwen herdrukt in verschillende delen van Europa, vaak onder de titel *Colloquia, et dictionariolum*. Sommige edities bevatten modeldialogen in maar liefst acht talen. Over het algemeen verschenen *Colloquia, et dictionariolum* in zakformaat - bedoeld om mee te nemen op (zaken)reis.

Het Spaans was de eerste taal (naast het Latijn) die toegevoegd werd aan de oorspronkelijke combinatie van Frans-Nederlands, voor het eerst in een druk van 1551. Het bleef bovendien een vast bestanddeel van de *Colloquia, et dictionariolum* door de eeuwen heen. De politieke banden tussen de (Zuidelijke) Nederlanden en het Spaanse Rijk in de vroegmoderne tijd zullen daar een niet te onderschatten rol in gespeeld hebben. De Zuidelijke Nederlanden gingen weliswaar niet gebukt onder de 'yoke of Spanish oppression' zoals in de traditionele geschiedschrijving vaak wordt gesteld (Vermeir 2012), maar het Spaans had toch een zekere betekenis in het Zuiden van het Nederlandse taalgebied in de "Spaanse tijd", dus grofweg van 1585 tot 1700. Dit gold vooral voor het militaire, diplomatieke en economische domein (Vermeir 2012: 12). Hiervan getuigen, naast de prominente rol die het Spaans in de *Colloquia, et dictionariolum* heeft ook drie Nederlands-Spaanse woordenboeken uit de eerste helft van de 17de eeuw (Van der Sijs 1996: 212).¹

In deze bijdrage staat de relatie tussen het Nederlands en het Spaans in de *Colloquia, et dictionariolum* centraal. Over het algemeen wordt aangenomen dat het Nederlands in de 16de eeuw een aantal woorden en betekenissen uit het Spaans heeft overgenomen (Van der Sijs 1996: 214; Van Keymeulen 2018). In het geval van de *Colloquia, et dictionariolum* zou bovendien sprake kunnen zijn van invloed van het Nederlands op het Spaans aangezien Vlaanderen in de 16de eeuw het centrum van de productie van lesmateriaal voor moderne vreemde talen was: de dialogen werden in en voor het Nederlands ontworpen en werden vervolgens naar andere talen vertaald.

We zullen in deze bijdrage nagaan of er inderdaad sprake is van taalcontact en of het Nederlands respectievelijk Vlaams invloed had op het Spaans dat in de dialogen van de *Colloquia, et dictionariolum* wordt gebruikt. We zullen dit doen aan de hand van een case study, namelijk een semantisch-pragmatische analyse van het partikel *hola* in vijf edities van de *Colloquia, et dictionariolum* (voorts *Colloquia* genoemd).²

2. De dialogen in de *Colloquia*

De oorspronkelijke editie van Noël de Berlaimont bestaat uit vier hoofdstukken. De eerste drie bevatten telkens één lange dialoog: het thema van de eerste is het avondeten in een gezin; het tweede bestaat uit gesprekken op de markt waarbij onderhandeld wordt over de prijs en kwaliteit van handelswaar en het

derde bevat een voorbeeldgesprek tussen schuldeiser en schuldenaar. Daarnaast kan de lezer in hoofdstuk vier gebruik maken van een aantal modelbrieven in het Nederlands en het Frans.

In de tweede helft van de 16de eeuw komen er vier dialogen bij, die inhoudelijk samenhangen en waarin voor een deel dezelfde personages optreden. Het begint met een reis te paard naar Antwerpen (Dialoog IV), waar het hoofdpersonage zijn intrek neemt in een herberg, daar communiceert en onderhandelt met andere kooplui en met de uitbater van de herberg en diens bedienden (Dialoog V). De volgende ochtend voeren de reizigers en hun bedienden een gesprek over hun plannen voor deze dag (Dialoog VI). Bovendien gaat dezelfde persoon in de volgende dialoog zaken doen in Antwerpen (Dialoog VII). Verantwoordelijk voor deze uitbreiding is de Antwerpse drukker Heyndrickx, van wie er in 1576³, 1579 en 1583 zestalige edities van de *Colloquia* verschenen.

Naast dialogen bevatten de *Colloquia* doorgaans ook woordenlijsten en een beknopte grammatica, waar een aantal aspecten van uitspraak en grammatica van enkele talen nader worden toegelicht vanuit een contrastief perspectief – bijv. wordt in de editie van 1662 voor sprekers van het Italiaans uitgelegd hoe de grafemen <y> en <ij> moeten uitgesproken worden – namelijk als ‘ei’.

3. Maatschappelijke context en doelpubliek

Het leren van moderne vreemde talen vond in de vroegmoderne tijd vooral thuis plaats: met hulp van een privéleraar en / of in zelfstudie (een uitzondering was het Frans dat wel ook in een schoolse context werd onderwezen, zie Hüllen 2005; Wilhelm 2018). Het *Vocabulare* en de latere uitbreidingen in de *Colloquia* voorzagen in de behoefte van verschillende beroepsgroepen die veel reisden of in hun eigen regio in contact kwamen met andere talen: bijvoorbeeld kooplui, soldaten en mensen die aan het Hof werkten (bijvoorbeeld in Brussel). In de inleiding van de *Colloquia* worden deze doelgroepen expliciet aangesproken: ‘t zy dat iemandt koopmanschap doet, of dat hy in 't Hof verkeere, of dat hy den krijch volghe, of dat hy een reysende man is [...]’ (1662, *Totten Leser*; voor meer gedetailleerde informatie over de lezers van meertalige vroegmoderne werken zoals de *Colloquia*, zie Bistué 2013: 98-101).

De aanpak van de *Colloquia* kan ongetwijfeld functioneel worden genoemd. We hebben hier te maken met een utilitaire benadering van vreemdetalenonderwijs (het principe van *Ausbildung*) – in tegenstelling tot een filologische aanpak waarbij een taal als onderdeel van een breder vak, in combinatie met literatuur en cultuur van een bepaalde regio wordt aangeleerd (het principe van *Bildung*). Bij een utilitaire benadering ligt de focus op het leren communiceren, vaak in heel concrete situaties (Vogl et al. 2010). De auteurs van de *Colloquia* spelen daar op in door middel van een vraag- en antwoordspel, ‘een zeer oude en beproefde methode die al in de Oudheid werd gebruikt bij Plato en later bijvoorbeeld ook door Erasmus zou gebruikt worden in zijn *Colloquia*’ (Hulshof et al. 2015: 84). In deze dialogen stellen ze de lezer concrete voorbeelden ter beschikking, bijvoorbeeld van begroetingen, van vragen naar de prijs, van bestellingen in de herberg of van wegbeschrijvingen. Veel dialogen staan ook bol van vaktermen, bijvoorbeeld verschillende soorten stof (o.a. *taffetaf* ‘taf’) die op de markt gekocht kunnen worden of heel specifieke benamingen van de uitrusting en verzorging van paarden, bijvoorbeeld *sadelboom* (‘zadelboom’) met *silla* als Spaans equivalent (zie ook Carpi 2009).

Opvallend in de dialogen is de hoeveelheid aan conflictsituaties die er aan bod komen: tussen ouders en kinderen, gastheer en gastvrouw, verkoper en klant, schuldeiser en diegene die het geld verschuldigd is, enz. (zie ook Carpi 2010). Deze fragmenten zijn enerzijds vanuit taalkundig oogpunt interessant (zie sectie 4), anderzijds kunnen ze worden benaderd als sociologische documenten die inzicht geven in de maatschappelijke verhoudingen in de vroegmoderne Lage Landen, bijvoorbeeld in de rol van de vrouw. Uit een scène in de herberg (Dialoog V) valt één en ander af te leiden omtrent de kwetsbaarheid van het vrouwelijk personeel in een herberg (trouwens is de *weerdinne* – naast vrouwelijke familieleden – één van de weinige vrouwelijke personages in de dialogen). Tegelijkertijd heeft de scène tegen de achtergrond van het maatschappelijk debat rond grensoverschrijdend seksueel gedrag – met name de *#metoo*-beweging die in 2017 via sociale media-kanalen verspreiding vond – een tijdloos karakter: een mannelijke gast wil graag door het personage Janneken gekust worden, nadat ze op zijn kamer de haard aangestoken en zijn bed opgemaakt heeft. Zij reageert fel op zijn verzoek: ‘liever te sterven dan eenen man in sijn bedde te cussen, oft elders’ (zie ook Sáez Rivera & Borreguero Zuloaga 2012).

Samengevat, worden de lezer praktische modelzinnen en terminologie ter beschikking gesteld in een veelal Europese talen, waarvan de auteurs in de 16de eeuw aannamen dat doelgroepen zoals

kooplieden die nodig zouden hebben. Sommige zouden vandaag nog terug te vinden zijn in een taalmethode – zoals manieren om naar de weg te vragen – andere zijn specifiek voor het toenmalige doelpubliek – bijvoorbeeld de gedetailleerde aanwijzingen hoe een paard verzorgd moet worden of hoe de vrouwelijke bediende in de herberg de hoofddoek van de gast moet binden (Dialogo V).

In verband met het doelpubliek moet tenslotte nog worden opgemerkt dat het in de loop van de tijd veranderd is: van de heel specifieke context van Vlaanderen – d.w.z. Vlaamse en Waalse kooplieden – naar een bredere Europese context waar de *Colloquia* moesten dienen voor verschillende beroepsgroepen die op hun reizen door Europa behoefte hadden aan een naslagwerk met frases in verschillende talen. Met andere woorden, de *Colloquia* zijn van een lokaal lesboekje, gedrukt in Antwerpen, uitgegroeid tot dé taalgids voor de mobiele Europeaan in de vroegmoderne tijd. De *Colloquia* kenden in de periode van ca. 1530 tot eind 18de eeuw een honderdtal herdrukken en bewerkingen, en zelfs één gekende 19de-eeuwse Spaanse bewerking (Sáez Rivera 2007: 210). Ze werden door Europa heen verspreid, vanuit de Lage Landen naar het Duitse taalgebied (Zwitserland en Duitsland), Italië (met als drukkercentra Padua en Venetië), Engeland, Spanje en Oost-Europa (bijv. Tsjechië en Polen) (zie Hüllen 2005; Sáez Rivera 2007).

Hoewel dit bredere doelpubliek in de inleiding tot de *Colloquia* inderdaad ook direct aangesproken wordt (zie bovenstaand citaat uit *Totten Leser*), blijft de focus van de dialogen in de *Colloquia* echter de regio in en rond Antwerpen, zelfs in de latere edities die buiten de Lage Landen werden gedrukt: de personages zijn op weg naar Antwerpen, er worden namen van herbergen en straten in Antwerpen genoemd en er wordt bijvoorbeeld in gesprekken verwezen naar gewapende conflicten die – in de 16de eeuw – in de regio een rol speelden (bijvoorbeeld in Frankrijk). Bovendien zijn de thema's vooral voor het oorspronkelijke – door Berlaimont vermoedelijk geïntendeerde – doelpubliek van belang, namelijk kooplieden – ook al waren verschillende uitdrukkingen, vaktermen en vaste formules zoals begroetingen vast en zeker ook nuttig voor leerders met een andere professionele of geografische achtergrond.

4. Talen en taalgebruik in de *Colloquia*

Zoals eerder vermeld, vormde de tweetalige editie van de Antwerpse leraar Noël de Berlaimont – het *Vocabulare* (1530), in het Nederlands en het Frans – het uitgangspunt van de meertalige *Colloquia*. In Tabel 1 (gebaseerd op Verdeyen 1926; Claes 1971; Andrés Renales 1994; Sáez Rivera 2007) wordt een overzicht gegeven van de uitbreiding van de *Colloquia*, in de tweede helft van de 16de eeuw, van deze tweetalige editie naar edities die dialogen in acht talen bevatten. De volgorde in de tabel is gebaseerd op het aantal talen in de respectievelijke edities, d.w.z., de tweetalige worden gevolgd door de viertalige, de zestalige, de zeven- en de achttalige. De benamingen van talen die in deze tabel worden gebruikt zijn de hedendaagse Nederlandstalige benamingen, in tegenstelling tot de eerste edities van de *Colloquia* waar de Franse termen gehanteerd worden: *Espagnol*, *Italien*, *Anglois*, enz. Het Nederlands staat vermeld als *Flamen(g)* en pas in latere edities als *Neder-duyts* (bijvoorbeeld in een editie van 1662, gedrukt in Antwerpen).⁴

Aantal talen	Plaats	Jaar	Talen							
			Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	Portugees
2		1530 ⁵	Nederlands	Frans						
2	Antwerpen	1536	Nederlands	Frans						
2	Antwerpen	1540	Nederlands	Frans						
4	Leuven	1551	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn				
4	Leuven	1556	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn				
4	Antwerpen	1558	Nederlands	Frans	Spaans	Ø			Italiaans	
4	Antwerpen	1565	Nederlands	Frans	Spaans	Ø			Italiaans	
4	Gent	1568	Nederlands	Frans	Spaans	Ø			Italiaans	
4	Antwerpen	1569	Nederlands	Frans	Spaans	Ø			Italiaans	
4	Antwerpen	1573	Nederlands	Frans	Spaans	Ø			Italiaans	
4 ⁶	Leiden	1585	Nederlands	Frans	Ø	Latijn	Engels		Ø	
6	Antwerpen	1576	Nederlands	Frans	Spaans	Ø	Engels	Duits	Italiaans	
6	Antwerpen	1579	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Ø	Italiaans	

6	Antwerpen	1583a	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Ø	Duits	Italiaans	
6	Antwerpen	1583b	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Ø	Italiaans	
6	Antwerpen	1584	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Ø	Italiaans	
7	Antwerpen	1586	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	
7	Luik	1589	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	
7	Leiden	1593	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	
7	Frankfurt	1595	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	
7	Geneve	1608	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	
7	Antwerpen	1616	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	
8 ⁷	Delft	1598	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	Portugees
8	Amsterdam	1613	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	Portugees
8	Antwerpen	1630	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	Portugees
8	Antwerpen	1662	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	Portugees
8	Bologna	1692	Nederlands	Frans	Spaans	Latijn	Engels	Duits	Italiaans	Portugees

Tabel 1: Talen van de *Colloquia* in de 16de en 17de eeuw

Zoals vermeld in Tabel 1, zijn het Latijn en het Spaans de twee eerste talen die toegevoegd worden, naast de oorspronkelijke talen, in de viertalige editie van 1551. Zoals men kan zien, worden er soms ook talen vervangen. Dit is bijvoorbeeld het geval voor het Latijn dat vervangen wordt door het Italiaans (bijvoorbeeld in de edities die tussen 1558 en 1573 in Antwerpen zijn verschenen). Het Duits en het Engels duiken op in de zestalige edities die vanaf 1576 worden uitgegeven. Het Portugees wordt toegevoegd aan het einde van de 16de eeuw, bijvoorbeeld in de achttalige editie van de *Colloquia* in 1598.

De talen die vertegenwoordigd zijn in de *Colloquia* geven een mooi beeld van het prestige en / of economische nut van deze talen in die periodes. De aanvulling van de *Colloquia* met het Portugees bijvoorbeeld wordt gerelateerd aan de migratie van de Portugese Joden naar Amsterdam aan het einde van de 16de eeuw (Van der Sijs 2004). Het Spaans en het Frans waren belangrijke talen aan het Hof in Brussel (Verdeyen 1926: XXI) en de toevoeging van het Latijn kan gezien worden als een strategische zet om de *Colloquia* interessant te maken voor een geleerd(er) publiek dat onderwijs in het Latijn had genoten en dat het kon gebruiken als referentiekader bij het leren van andere – moderne – vreemde talen.⁸ Bovendien speelt ook de socio-politieke context een rol waarin de talen gebruikt werden: bijvoorbeeld, in de *Colloques, Ov Dialogues, Avec Vn Dictionnaire en quatre langues: Flamen, Anglois, François & Latin*, geprint in 1585 in ‘Leyden’, werd het Spaans vervangen door het Engels, waarschijnlijk als gevolg van de oorlog tussen Spanje en de Nederlanden. Engeland was in die periode daarentegen een bondgenoot van de Noordelijke Nederlanden (Sáez Rivera 2007: 100-101).

De auteurs respectievelijk vertalers van de dialogen zijn niet allemaal bekend. De Nederlands- en Franstalige versies van de eerste drie dialogen zijn (hoogstwaarschijnlijk) van de hand van Noël de Berlaimont. De dialogen IV-VII zouden van de drukker Heyndrickx afkomstig kunnen zijn aangezien deze in zijn edities van 1576 (alleen Dialoog IV en V), 1579 en 1583 voorkomen. Van de Latijnse versie neemt men aan dat de Leuvense hoogleraar Cornelius Valerius de auteur is, terwijl de Spaanse vertaling zou verschaft zijn door twee Castilianen (‘deux hommes sçavants & en leur langue maternelle treseloquents et bien parlants’ geciteerd naar Bourland 1933: 293; Sáez Rivera 2007: 198). Verder verwijzen Verdeyen (1926) en Andrés Renales (1994: 33) naar Francisco de Villalobos als auteur van de Spaanse dialogen.

Vanuit een hedendaags standpunt zou men kunnen verwachten dat lesmateriaal in een moderne vreemde taal – ook al gaat het om modeldialogen, dus om gesproken taal – in de standaardvariëteit is opgesteld. In de 16de eeuw was het standaardiseringsproces van de meeste Europese talen echter nog in de beginfase – in het geval van de ‘vroege standaardtalen’ (Vogl 2012) waar het Nederlands en Spaans onder vallen – of nog helemaal niet begonnen, zoals bij het Sloveens of het Nieuwgrieks waar het proces pas in de 19de eeuw op gang kwam. Regionale kenmerken, inconsistente spelling en over het algemeen variatie in woordgebruik en grammatica zijn daarom typerend voor teksten uit deze periode en dit geldt ook voor de *Colloquia*.

De meertalige opzet van de *Colloquia* waarbij oorspronkelijk Nederlandse en Franse dialogen vertaald werden naar andere talen resulteert bovendien in een grote hoeveelheid (mogelijke) gevallen

van interferentie, bijvoorbeeld leenvertalingen, zoals we die ook kennen uit andere taalcontactsituaties. Zo lijkt *escudo de Flandes* een leenvertaling van *Vlaemsche croone* te zijn en *escudo al sol* een leenvertaling van het Franstalige *écu au soleil* (Carpi 2009: 99-100).

Een eerste exploratieve analyse van de Spaanse tekst levert bovendien indicaties op dat de auteur een niet-moedertaalspreker van het Spaans was, aangezien de Spaanse tekst een aantal ‘fouten’ bevat die ook hedendaagse leerders van het Spaans als vreemde taal zouden maken. Bijvoorbeeld vindt men in de edities van 1586 en 1616 ‘esta hecho mi cama’ zonder congruentie tussen het vrouwelijke onderwerp *cama* en het mannelijke bijvoeglijk naamwoord *hecho*, dat in latere edities (bijvoorbeeld van 1630 en 1662) aangepast wordt naar ‘esta hecha mi cama’.

Tenslotte moet nog eens worden beklemtoond dat de *Colloquia* een bijzonder waardevol corpus vormen voor gesproken taal uit de 16de eeuw, zoals geïllustreerd wordt door het gebruik van aansprekingsvormen zoals *Goede ciere / buena ciera / buona cera / good cheer / bonne chere* (zie ook Carpi 2009, 2010). Van der Sijs (2004) stelt zelfs dat de *Colloquia* de enige bron zijn die voor deze periode ‘een beeld geeft van de beschaafde spreektaal van vele landen, waaronder het Nederlands’.

Hierbij enkele kanttekeningen: aan de ene kant zijn de *Colloquia* ongetwijfeld een zeer bruikbaar corpus voor onderzoek naar talige verschijnselen die vooral in gesproken taal voorkomen: discourse markers, interjecties en manieren van groeten in verschillende hiërarchische en minder hiërarchische situaties. Bovendien – ook niet onbelangrijk – gaat het daarbij om een parallel corpus in meerdere Europese talen dat uitnodigt tot taalvergelijkend onderzoek – wat dan wederom een meerwaarde vormt voor analyses van taalverandering in één specifieke taal. Niettegenstaande de grote voordelen van de *Colloquia* mogen de volgende aspecten niet vergeten worden. Ten eerste, moet er op gewezen worden dat de dialogen door verschillende auteurs opgesteld zijn en door de tijd heen gecorrigeerd werden, waardoor ze in principe een (diachroon) hybridisch karakter vertonen (Sáez Rivera 2007: 204). Bovendien bevatten de *Colloquia*, zoals dit ook het geval is voor andere tekstgenres (bijv. theaterstukken), geconstrueerde representaties van de spreektaal (cf. het concept van *mimesis conversacional* ‘gespreksmimesis’ of *ficción conversacional* ‘gespreksfictie’, Bustos Tovar 1998, 2001; Iglesias Recuero 1998; Vian Herrero 1987). Met andere woorden, deze teksten weerspiegelen niet de spreektaal zelf, maar de perceptie van de auteur(s) over de oraliteit van die periode aangezien de *Colloquia* bedoeld waren als didactisch materiaal en de dialogen dus modeldialogen zijn. Van der Sijs (2004) baseert hierop vermoedelijk haar stelling dat het om ‘beschaafde’ spreektaal zou gaan, dus om een soort van geïntendeerde standaard ‘avant-la-lettre’. Eén kenmerk van didactisch materiaal is in ieder geval het redundante karakter van sommige delen van de dialogen: er wordt telkens een hele reeks mogelijke formules gegeven voor begroeten, afscheid nemen, naar de prijs vragen, etc. Enerzijds maakt dit redundante karakter de dialogen minder authentiek, anderzijds krijgen we daardoor beter zicht op variatie binnen bepaalde taalhandelingen.

5. Methodologie

Alvorens het corpus van deze studie uiteen te zetten, zullen we een theoretisch kader schetsen dat ons in staat zal stellen de semantisch-pragmatische functies van de Spaanse en Nederlandse partikels (*h*)*ola* en *hou* te interpreteren en differentiëren.

5.1. Semantisch-pragmatische typologieën van de hedendaagse interjecties

Twee voorstellen voor de semantisch-pragmatische classificatie van hedendaagse interjecties zullen in deze sectie kort beschreven worden, met name die van Ameka (1992a) en Poggi (2009).⁹

Ameka (1992a: 113-114) onderscheidt drie pragmatische functies voor de hedendaagse tussenwerpsels. De expressieve interjecties weerspiegelen de mentale toestand van de spreker en kunnen verder onderverdeeld worden in de emotieve en de cognitieve varianten: de eerste geven blijk van de gevoelens van de spreker, vb. *Jakkes!* ‘ik voel walging’ terwijl de laatstgenoemde kennis en gedachten van de spreker reflecteren, zoals *Aha!* ‘nu weet ik het’.

De tweede groep van tussenwerpsels zijn de conatieve, die gericht zijn op de toehoorder(s). Deze partikels beogen iemands aandacht te trekken of een (re)actie te krijgen. Het gebruik van *Sh!*, bijvoorbeeld, duidt op de eis van de spreker dat er gezwezen moet worden door de toehoorder(s).

Ten laatste, de fatische interjecties dienen voor het opnemen en behouden van communicatief contact, zoals in *uh-huh* dat aangeeft aan de toehoorder dat men akkoord gaat met wat er gezegd wordt of dat er nog steeds geluisterd wordt (*backchanneling* functie). Verder kunnen begroetingen en afscheidsformules onder deze categorie van tussenwerpsels vallen.

Ameka (1992a: 114) maakt verder een belangrijke kanttekening bij zijn taxonomie van de hedendaagse tussenwerpsels door erop te wijzen dat deze zich baseert op de overheersende functie van het item in kwestie. Met andere woorden, éénzelfde interjectie kan verschillende functies vervullen.

Een recentere semantisch-pragmatische typologie is die van Poggi (2009: 176-180) voor de Italiaanse tussenwerpsels. Hoewel deze in grote lijnen overeenkomt met die van Ameka (1992a), loont het de moeite om ook deze indeling te bespreken vermits Poggi's analyse de semantisch-pragmatische categorieën verder verfijnt en illustreert. Zoals later zal duidelijk worden, is deze verdere onderverdeling van belang zijn voor een nauwkeuriger interpretatie van de verschillende gebruiken van *hola* in de *Colloquia* en andere 16de-eeuwse teksten (zie sectie 6.2.). Door plaatsgebrek kunnen we hier echter niet ingaan op alle nuances die Poggi (2009) bespreekt.

Poggi (2009) differentieert vier soorten interjecties en illustreert deze uitgebreid met Italiaanse voorbeelden: de informatieve, de interrogatieve, de verzoekende en de optatieve tussenwerpsels. De informatieve omvatten die interjecties die Ameka (1992a) als expressief beschouwt: zij geven dus de mentale gevoels- en kennistoestand van de spreker weer, zoals *Ah!* 'ik ben verbaasd' of *Davvero* 'inderdaad, dat klopt'.

Tussenwerpsels met een interrogatieve functie vragen naar de overtuigingen en intenties van de toehoorder(s), terwijl de verzoekende dienen om de toehoorder(s) een actie te laten ondernemen, zoals respectievelijk *Davvero?* 'echt?' en *Silenzio!* 'stilte' (cf. *Sh!* zie boven). De conatieve interjecties geïdentificeerd door Ameka (1992a) komen overeen met de interrogatieve en verzoekende tussenwerpsels, die als directieve taalhandelingen omschreven kunnen worden vermits de spreker verlangt dat de toehoorder(s) een handeling uitvoert (Searle 1976: 9). Men bemerkte bovendien dat het verschil tussen de interrogatieve en verzoekende tussenwerpsels in de locutie (bijv. intonatie) lijkt te liggen vermits de eerstgenoemde steeds als vraag gesteld worden, afgaande op Poggi's voorbeelden die steeds vergezeld zijn van een vraagteken. De vraag is echter of deze vormgeving essentieel is voor de semantisch-pragmatische betekenis (zie sectie 6.2.).

Tussenwerpsels om de aandacht te trekken, zoals het Italiaanse *Ohé!*, alsook aansporingen zoals *Basta!* 'dat is genoeg' (Poggi 2009: 177), waar het cessatief of terminatief karakter onderlijnd wordt, worden ook ondergebracht in de categorie van de verzoekende interjecties. In sectie 6.2.2.1., waar het gebruik van de Spaanse en Nederlandse (*h*)*ola* vergeleken wordt, zal duidelijk worden dat het verschil tussen beide talen in de aanwezigheid / afwezigheid van de terminatieve interpretatie ligt.

De laatste categorie in Poggi's semantisch-pragmatische taxonomie van de tussenwerpsels bevat de optatieven met onder meer begroetingen en wensformules, zoals *Ciao* 'hallo' en *Salute!* 'gezondheid'. Volgens Ameka (1992a) omvatten fatische interjecties evenzo begroetingen (i.e. opnemen van communicatie). Desalniettemin komen beide types interjecties niet volledig overeen. Hoewel Poggi in haar studie niet expliciet aangeeft in welke categorie *backchannel* tussenwerpsels, die het communicatief contact actief houden, geklasseerd worden, kunnen we aannemen dat sommige, zoals *Uh-huh* 'ja, dat klopt' die het voorafgaande bevestigen, onder de informatieven vallen, terwijl andere, zoals *Uh?* 'echt?' dan weer als interrogatieven beschouwd kunnen worden.

5.2. Corpus

Wat het corpus betreft, maken we voor deze bijdrage gebruik van vijf edities van de *Colloquia* die gedrukt werden in Antwerpen in de periode tussen 1576 en 1662, waarvan de eerste editie zestalig is, de volgende twee zeventalig en de laatste twee achttalig zijn, zoals aangegeven in Tabel 2.

Jaar	Aantal talen	Plaats	Naam printer
1576	zestalig	Antwerpen	H. Hendricx
1586	zeventalig	Antwerpen	J. Trognaesius
1616	zeventalig	Antwerpen	F. Fickaert
1630	achttalig	Antwerpen	H. Aertsens

1662	achtalig	Antwerpen	H. Aertsens
------	----------	-----------	-------------

Tabel 2: *Corpus*

De editie van 1576 bevat 6 dialogen en een hoofdstuk met modelbrieven, de edities van 1586, 1616, 1630 en 1662 bevatten telkens een dialoog meer (namelijk Dialoog VI, *Coutinghe van het opstaen*). Tabel 3 geeft de titels in het Nederlands (*Flamen*) en Spaans (*Espagnol*) zoals deze voorkomen in de editie van 1586:

Dialoog-nummer	Titel in <i>Flamen</i>	Titel in <i>Espagnol</i>
I	Een maeltit van thien Personagien	Un combite de diez personas
II	Om te leeren coopen ende vercoopen	Para aprender à comprar y vender
III	Om een schult te heysschen	Para recaudar una deuda
IV	Om naer den wech te vraghen: met andere ghemeyne propoosten	Para preguntar el camino: con otros propositos comunes
V	Ghemeyne coutinghen sijnde ter herbergen	Platicas familiares siendo en el meson
VI ¹⁰	Coutinghe van het opstaen	Platicas en el levantar
VII	Propoosten van coopmanschap	Propositos de la mercaderia
VIII	Om te leeren maken missiven, voorwaerden, obligatien ende quitancien	Para enseñar à hazer cartas mensageras, conciertos, obligaciones y quitanças

Tabel 3: *Titels van de dialogen in de Colloquia (1586) in het Nederlands en het Spaans*

De focus van dit onderzoek ligt op het gebruik van interjecties in de communicatieve contexten van begroeten, onderhandelen en conflicten aangaan. Voor deze bijdrage hebben we als case study het gebruik van de interjectie (*h*)*ola* in de Spaanse en Nederlandse versies van de dialogen geanalyseerd – met een vergelijkende blik naar de andere talen van de *Colloquia*.

Het Spaanse partikel *ola* komt in de 1576-editie één keer voor en wordt in het Nederlands vertaald met *hola*. In de vier andere drukken stijgt dit aantal tot drie en komt het overeen met respectievelijk Ø, *hola* en *hou* in het Nederlands. De eerste keer komt het voor in het midden van Dialoog V (*Ghemeyne coutinghen sijnde ter herbergen*), waar het gevolgd wordt door een aanspreking, zie Afbeelding 1. De tweede keer worden deze interjecties gebruikt aan het einde van diezelfde Dialoog V, zie Afbeelding 2. Daarnaast worden deze interjecties ook gebruikt in de openingszin van Dialoog VI (*Coutinghe van het opstaen*), zie Afbeelding 3. Deze interjecties worden vanaf de editie uitgegeven in 1586 in de genoemde fragmenten in dezelfde vorm gebruikt.¹¹

Kelder-meester,
tapt een vperken
rooden wijn,

Afbeelding 1: Interjectie Ø - *ola* (1586, Dialoog V)

Ola bodeguero,
facad ay vn medio
quartillo de vino roxo

Wermt mynen
slaepdoeck
ende bindt my
mijn hoofd wel.
Hola, ghy bindt te stijf,

Afbeelding 2: Interjectie (*h*)*ola* (1586, Dialoog V)

callentad mi paño de
cabeça,
y attad me
bien la cabeça. (cho,
Ola, appretaysme mu

Flamen.
A. H^{Ou},
sullen wy opstaen?

Afbeelding 3: Interjectie *hou* - *ola* (1586, Dialoog VI)

Espagnol.
A. O^{La}, (uantar?
hemonos de le-

6. De partikels (h)ola en hou

Hola is vanuit een synchroon perspectief vooral bekend als een informele begroeting in het Spaans. Deze betekenis wordt echter pas in 1884 voor de eerste keer opgetekend, in de *Diccionario de Autoridades* (zie ook Faya Cerqueiro & Vila Carneiro 2013: 891). Het Spaanse *hola* is, zoals enkele andere vormen van begroeting in Europese talen – vgl. Engels *hallo* en *hi* en Duits en Nederlands *hallo* – ontstaan uit expressieve uitingen die gebruikt werden om iemand aan te roepen of zijn/haar aandacht te trekken (Grzega 2008: 182; Faya Cerqueiro & Vila Carneiro 2013).¹²

In het vervolg zullen we vorm en functie van de ‘holas’ in de drie 16de- en 17de-eeuwse fragmenten in beide talen met elkaar vergelijken en relateren aan bestaande analyses voor het Nederlands en het Spaans uit deze en latere periodes. Voor het Nederlands worden hiervoor vooral historische en etymologische woordenboeken van het Nederlands gebruikt,¹³ bovendien wordt gekeken naar vertaalwoordenboeken Nederlands-Spaans uit de 17de eeuw. Voor het Spaans wordt gebruik gemaakt van de resultaten van een diachrone studie van Faya Cerqueiro & Vila Carneiro (2013) die deze interjectie bestuderen enerzijds in het 17de-eeuwse oeuvre van Calderón de la Barca, en anderzijds in werken uitgegeven in de 18de en 19de eeuw en opgenomen in het CORDE corpus (*Corpus Diacrónico del Español*). Omdat voorgaande studie het gebruik van (h)ola in de 16de eeuw echter terzijde laat, zal ons artikel hier ook kort op ingaan zonder een uitgebreid kwantitatief onderzoek te bieden. Er zal ook aandacht besteed worden aan de mogelijke invloed van het Nederlandstalige gebruik van *hola* op dat van het Spaans (en andere talen) in de *Colloquia*.

6.1. Beschrijvingen in de bestaande literatuur

6.1.1. *Hola* en *hou* in het hedendaags Nederlands

Volgens Van Dale (2015) is *hola* een interjectie die een ‘uitroep is om de aandacht te trekken’ en die bovendien wordt gebruikt om ‘iem. tegen te houden of tot matiging aan te sporen’. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT 1864-2001) geeft voor het lemma *holla* en de variant *hola* de volgende gebruikswijzen als interjectie:

- (1)
 - a. Uitroep om iemand aan te roepen, of iemands opmerkzaamheid te trekken
 - b. Als aansporing, aanmaning om op te houden, zich (wat) te matigen
 - c. Aanmaning tot voorzichtigheid enz.
 - d. Uitroep wanneer ons iets treft of invalt: *wacht eens!*

De interjectie *hou* wordt in Van Dale (2015) gelabeld met ‘verouderd’ en er worden twee gebruikswijzen voor genoemd: ‘uitroep om stil te doen houden’ (geparafraseerd met ‘houd op’, ‘sta stil’, bijvoorbeeld gebruikt tegen een paard) en een figuurlijk gebruik in de betekenis van ‘niet verder’, ‘houd op’. Beide gebruikswijzen (de meer letterlijke en de figuurlijke) worden eveneens in Van Dale (2015) opgegeven voor de interjectie *ho*: het figuurlijke gebruik wordt omschreven met ‘om tot matiging aan te manen’ en er wordt als voorbeeld voor gegeven: ‘ho, ho! hier overdrijf je’.

Het WNT (1864-2001) verwijst onder het lemma *hou* naar vier gebruikswijzen in de geschiedenis van het Nederlands. Eén daarvan is de ook in Van Dale (2015) genoemde oproep om stil te staan (zie betekenis (2d)).

- (2)
 - a. Uitroep om iemand aan te roepen, zijne opmerkzaamheid te trekken, om hem naar buiten te doen komen, wakker te doen worden enz.
 - b. Uitroep om iemand aan te sporen, aan te zetten
 - c. Uitroep bij een stoot of een val
 - d. Eene aanmaning om stil te staan, om op te houden, als b.v. in *Hou paard!*

Met betrekking tot (2a) overlapt *hou* in functie met *hola* (1a): beide werden (ooit) gebruikt om iemand te roepen of iemands aandacht te verkrijgen (verzoekend en interrogatieve functie). Beide kwamen bovendien voor als aanmaning om te stoppen – letterlijk of figuurlijk (om te blijven staan of om op te houden iets te doen of te zeggen): vgl. *hou* (2d) en *hola* (1b) (verzoekend cessatief).

Daarnaast hebben volgens het WNT (1864-2001) *hola* en *hou* elk hun specifieke betekenissen: het WNT noemt voor *hou* gevallen waar het in de betekenis van ‘toe’ of ‘vooruit’ voorkomt (verzoekende functie), dus juist om iemand aan te moedigen of aan te sporen (2b) en stelt dat het ook klanknabootsend een stoot of val kon aankondigen of begeleiden (2c) (informatieve functie).

Voor *hola* worden er in het WNT (1864-2001) twee specifieke betekenissen genoemd, namelijk een ‘aanmaning om voorzichtig te zijn’ (1c), in de zin van ‘let op’ (verzoekende functie) en een ‘aankondiging dat ons iets te binnen valt’ (1d), die omschreven wordt met ‘wacht eens’ (informatieve functie).

6.1.2. Nederlands *hola* en *hou* in de 16de en 17de eeuw

De vroegste attestaties van *hola* gaan terug tot het laatmiddelnederlands (15de eeuw), toen *hola* onder andere werd gebruikt in de betekenis van ‘wacht eens even, kalm nou’ (De Vaan 2014-18) (wat zou vallen onder bovengenoemde betekenissen (1b) en (1c) in het WNT). Deze betekenis van *hola* moet ook in de eerste helft van de 17de eeuw vrij courant zijn geweest omdat het lemma *hola* in het Nederlands-Spaanse woordenboek van Arnoldus de la Porte (De la Porte 1659) omschreven wordt met *properlijk* [zachtjes, voorzichtig] en bovendien in het Spaans vertaald wordt met *poco a poco* (wat dan weer een indicatie is dat voor het Spaanse *ola* de betekenis van de aanmaning tot ophouden of voorzichtig zijn niet zo voor de hand liggend was, hierover meer in secties 6.2.1. en 6.2.2.).¹⁴

Het WNT (1864-2001) wijst er bovendien op dat *hou* in de betekenis (2a) – iemand aanroepen, iemand wakker maken – al in het Middelnederlands voorkwam. Drewes (1955) bespreekt het gebruik van *hola* in een vers van *Mariken van Nieumeghen* (begin 16de eeuw) waar het veelvuldig voorkomt, en dan wel vooral in één functie: aan het einde van een monoloog om een dramatische actie aan te kondigen, zoals in ‘Hola, ic hebber ghinder twee bespiet’ of als een spreker wil aangeven dat hij of zij net iets bedenkt. Deze functie komt overeen met betekenis (1d) die het WNT geeft (‘Uitroep wanneer ons iets treft of invalt’, informatieve functie). De Vaan (2014-18) merkt bovendien op dat *hola* (of in de variant *holla*) in het algemeen in de 16de en 17de eeuw frequent gebruikt werd in de weergave van directe rede.

In de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, uitgegeven in 1584 door Hendrik Laurensz Spieghel (Caron 1962: 40-41), worden *hola* en *hou* (naast bijvoorbeeld *zózó*, *hey* en *tjan*) als voorbeelden voor het woordsoort *bywóórd* genoemd, ‘een deel eender redene dat an óf by een wóórd ghezet zynde des zelfs betekenis verbreed / vervult / vermeerderd óf vermindert’. Bovendien wordt *ho* (naast bijvoorbeeld *hay*, *jou* en *móórd*) genoemd als voorbeeld voor het woordsoort *inworp*, ‘die als in een reden ghewurpen worden ende enige beweging des ghemoeds betekenen’. Over de functie van *hola*, *hou* en *ho* valt hier weinig uit af te leiden, maar het feit dat deze interjecties al aan het einde van de 16de eeuw worden vermeld in een grammaticale beschrijving van het Nederlands is toch een indicatie voor hun frequente gebruik (al) in deze periode.

Het WNT (1864-2001) geeft voorbeelden voor het 17de-eeuwse gebruik van *hola* in de betekenissen (1a), (1b), (1c) en (1d) en van *hou* in de betekenissen (2a) en (2d). Alleen *hou* in betekenis (2c) (‘klanknabootsend een stoot of val kon aankondigen of begeleiden’, informatieve functie) wordt pas in de 18de eeuw geattesteerd. Voor betekenis (2b) van *hou* (‘iemand aanzetten tot iets’) wordt er maar één voorbeeld genoemd uit de 17de eeuw.

Samenvattend – als we ons baseren op de genoemde woordenboeken – kunnen we de semantisch-pragmatische functies van *hola* en *hou* in het Nederlands als volgt categoriseren en differentiëren (zie Tabel 4). *Hola* en *hou* stemmen diensgevolge in hun semantisch-pragmatische functie grotendeels overeen, alleen is er sprake van (kleine) verschillen in betekenis binnen deze functies (bijv. voor de expressieve functies).

Nederlands <i>hola</i>		Nederlands <i>hou</i>		Semantisch-pragmatische functie	
Vb.	Betekenis	Vb.	Betekenis	Ameka (1992a)	Poggi (2009)

(1a)	Aanroepen, opmerkzaamheid trekken)	(2a)	Aanroepen, opmerkzaamheid trekken	Conatief	Verzoekend & Interrogatief
(1c)	Aanmaning tot voorzichtigheid	(2b)	Uitroep om iem. aan te sporen	Conatief	Verzoekend
(1b)	Aanmaning op te houden	(2d)	Aanmaning om stil te staan, op te houden	Conatief	Verzoekend - cessatief
(1d)	Uitroep wanneer ons iets treft of invalt	/		Expressief - cognitief	Informatief
/		(2c)	Uitroep bij stoot of val	Expressief - emotief	Informatief

Tabel 4: Semantisch-pragmatische functies van Nederlands *hola* en *hou*

6.1.3. Spaans (*h*)*ola* in de 17de-19de eeuw

Wat het Spaanse partikel (*h*)*ola* betreft, tekent de 1734-editie van de *Diccionario de Autoridades* (s.v. *hola*; vertaling door de auteurs) de volgende betekenissen van *hola* op:

- (3) a. Interjectie. Vulgaire manier om iemand die van lagere rang is aan te spreken
- b. Soms wordt dit woord gebruikt om verwondering te uiten

Vanaf 1884 wordt ook de begroetingsfunctie genoemd. Voor de betekenis (3b) wordt er verder gespecificeerd dat het zowel om een plezierige als een onaangename verwondering kan gaan ('extrañeza, placentera o desagradable'). Vanaf 1992 wordt betekenis (3a) als niet langer gebruikt opgetekend.

In een studie over het gebruik van *hola* in het theaterwerk van de 17de-eeuwse schrijver Calderón de la Barca, beschrijven Faya Cerqueiro & Vila Carneiro (2013: 888; vertaling door de auteurs) de volgende functies:¹⁵

- (4) a. Partikel dat een bevel begeleidt (van iemand van hogere naar lagere rang)
- b. Nagaan van de aanwezigheid van iemand
- c. Exhortatieve waarde, zonder bevel (aanspreking van iemand van lagere rang)

Voor de meerderheid van de voorbeelden van het partikel *hola* (62%, 31/50 gevallen) wordt de betekenis (4a) opgetekend. De tweede meest voorkomende betekenis in deze studie is die van (4b) (20%, 10/50 voorbeelden). Volgens Faya Cerqueiro & Vila Carneiro (2013: 888), kan *hola* ook gebruikt worden met een exhortatieve waarde zonder dat het een bevel begeleidt, maar bijvoorbeeld een vraag (4%, 2/50). De sociale gebruikscontext voor het partikel met betekenis (4a) en (4c) is volgens deze auteurs gelijkaardig, vermits het enkel voorkomt bij het aanspreken van personen van lagere rang door die van hogere status (voor tegenvoorbeelden zie sectie 6.2.).

In dezelfde studie van Faya Cerqueiro & Vila Carneiro (2013) wordt er ook een analyse uitgevoerd over het gebruik van *hola* in werken uitgegeven tussen 1700 en 1900, en opgenomen in de CORDE-databank. Buiten de betekenissen (4a)-(4c) worden er verder ook de volgende betekenissen onderscheiden voor de periode in kwestie:

- (5) a. Verwondering aangeven
- b. Begroeting
- c. Aandacht trekken

6.2. Semantisch-pragmatische analyse van de partikels (*h*)*ola* en *hou*

6.2.1. Semantisch-pragmatische functies van (*h*)*ola* in het Spaans en het Nederlands

Voortgaand op de beschrijvingen opgetekend in de bestaande literatuur, zien we dat er overlapping in betekenis is wanneer we de Spaanse en Nederlandse partikels *hola* vergelijken, zoals men kan zien in Tabel 4. Meer bepaald, het gebruik van *hola* beschreven in (4a) kan als een conatieve of verzoekende interjectie opgevat worden die de toehoorder(s) vraagt om aandacht te vestigen ter inleiding van de directieve taalhandeling die als een imperatief volgt. (4c) kan op een gelijkaardige manier geïnterpreteerd worden, maar introduceert i.p.v. een imperatief een vraag, een taalhandeling die eveneens directief is. Het semantisch-pragmatische karakter van het gebruik in (4b) lijkt iets complexer vermits hier de spreker niet enkel de aandacht van de toehoorder(s) wil opeisen, maar tevens verwacht dat deze zijn aanwezigheid bekend maakt door te antwoorden. Men zou daarom kunnen stellen dat er dus een dubbele functie aanwezig is, waarin de verzoekende waarde gecombineerd wordt met de interrogatieve, met name een vraag naar bevestiging (cf. *Daverro?* ‘echt?’ in sectie 5.1.). Deze drie semantisch-pragmatische functies komen *grosso modo* overeen met die van het Nederlandse *hola* in (1a), dat ook een verzoekend karakter heeft, en mogelijks ook een interrogatief.

Wat de voor het eerst in de 18de en 19de eeuw opgetekende Spaanse betekenissen betreft, kunnen we vaststellen dat die van (5c) identiek lijkt te zijn aan die in (1a). Verder geeft de betekenis in (5a) blijk van de emotief-expressieve (of informatieve) waarde die de verbazing van de spreker uitdrukt (cf. *Ah!* ‘ik ben verbaasd’), terwijl die van (5b) de fatische / optatieve begroetingsfunctie bevat. Voor deze semantisch-pragmatische waarden worden geen equivalenten in het Nederlands opgetekend voor die periode.

De Nederlandse betekenissen van *hola* in (1b), (1c) en (1d) worden daarentegen niet vermeld voor het Spaanse partikel in de bestaande literatuur. Wanneer *hola* gebruikt wordt met betekenis (1b) of (1c) gaat het om een conatief / verzoekend tussenwerpsel: (1b) heeft bovendien een cessatief karakter, vermits er aangemaand wordt om een bepaalde actie stop te zetten (cf. *Basta!* ‘stop ermee’). Tenslotte, (1d) drukt een expressief-cognitieve betekenis uit: *Ah!* ‘nu weet ik het’.

Spaans <i>hola</i>		Overlapping met Nederlands <i>hola</i>		Semantisch-pragmatische functie	
Vb.	Betekenis	Vb.	Betekenis	Ameka (1992a)	Poggi (2009)
(4a)	Partikel dat een bevel begeleidt	(1a)	Iemand roepen of iemands opmerkzaamheid trekken	Conatief	Verzoekend
(4b)	Nagaan van de aanwezigheid van iemand	(1a)	Iemand roepen of iemands opmerkzaamheid trekken	Conatief	Verzoekend & Interrogatief
(4c)	Exhortatieve waarde, zonder bevel	(1a)	Iemand roepen of iemands opmerkzaamheid trekken	Conatief	Verzoekend
(5a)	Verwondering aangeven	/		Expressief-emotief	Informatief
(5b)	Begroeting	/		Fatisch	Optatief
(5c)	Aandacht trekken	(1a)	Iemand roepen of iemands opmerkzaamheid trekken	Conatief	Verzoekend
/		(1b)	Als aansporing, aanmaning om op te houden, zich te matigen	Conatief	Verzoekend-cessatief
/		(1c)	Aanmaning tot voorzichtigheid enz.	Conatief	Verzoekend
/		(1d)	Uitroep wanneer ons iets treft of invalt	Expressief-cognitief	Informatief

Tabel 5: Semantisch-pragmatische vergelijking van Spaanse en Nederlandse (h)ola

6.2.2. Het partikel (*h*)*ola* en zijn vertalingen in de *Colloquia*

6.2.2.1. (*H*)*ola* en *hou*: een vergelijking tussen *Flamen* en *Espagnol*

Zoals vermeld in sectie 5.2., wordt in één fragment van Dialoog V van de *Colloquia* (in de hier onderzochte edities vanaf 1586) het Spaanse partikel *ola* gebruikt, maar komt er geen tegenhanger in de Vlaamse tekst voor (7a)-(7b) (zie ook Afbeelding 1). De functie van dit Spaanse partikel lijkt (4a) te zijn door het conatief / om aandacht verzoekend karakter. Bovendien volgt er een directieve taalhandeling, met name een bevel om rode wijn te brengen, uitgedrukt in de gebiedende wijs (*sacad* ‘neem’); ook wordt het partikel aangewend door een koopman die de keldermeester toespreekt. Met andere woorden, het partikel wordt gebruikt door een persoon van hogere rang om iemand van een lagere te benaderen, een socio-pragmatisch gebruik dat ook geobserveerd werd door Faya Cerqueiro & Vila Carneiro (2013: 888) voor dit partikel in de 17de eeuw.

- (7) a. *Kelder-meester, tapt een vperken*¹⁶ *rooden wijn*
b. *Ola bodeguero, sacad ay un medio quartillo de vino roxo*
(1586, Dialoog V)

In het volgende fragment (8a) van de *Colloquia* wordt de vertaling *ola* gebruikt voor het Nederlandse partikel *hou* (zie ook Afbeelding 3):

- (8) a. *Hou, sullen wy opstaen?*
b. *Ola hemosnos de leuantar?*
(1586, Dialoog VI)

Dit fragment is tevens de openingszin van Dialoog VI, die ‘gesprekken bij het opstaan’ bevat. Concreet roept de ene koopman de andere toe met de vraag of ze moeten opstaan, deze wordt hierdoor wakker en vraagt hoe laat het is. Die antwoordt wederom dat het drie uur is en dus tijd om op te staan; vervolgens roept hij de dienaar die vuur moet maken. *Hou* wordt hier ongetwijfeld gebruikt in de functie van ‘iemand roepen’ (2a) dat ook een conatief / om aandacht verzoekende waarde heeft (zie Tabel 4). Meer specifiek gaat het om iemand wakker te maken – een functie die in het WNT zelfs expliciet wordt genoemd. In principe had in deze context ook *hola* kunnen worden gebruikt dat eveneens in de betekenis van ‘iemand aanroepen’ (1a) voorkwam in de 16de eeuw (zie 6.1.2. en Tabel 4 en 5). In het Spaanse equivalent wordt hier wel degelijk *ola* gebruikt (zie (8b) en rechterkolom van Afbeelding 3). Men kan dit voorbeeld als betekenis (4c) interpreteren. Ook hier wordt de interjectie gevolgd door een directieve taalhandeling, met name een vraag. Desalniettemin, lijkt er ook een verschil te zijn met de bevindingen van de studie van Faya Cerqueiro & Vila Carneiro (2013): volgens hen wordt dit tussenwerpsel immers enkel gebruikt om mensen van lagere rangen te roepen. Dit is echter in (8b) niet het geval aangezien beiden kooplieden zijn en we daardoor kunnen aannemen dat ze van dezelfde socio-economische klasse zijn. Enerzijds rijst de vraag of deze socio-pragmatische verbreding in het Spaanse gebruik toe te schrijven valt aan de aanwezigheid van het Vlaamse partikel, waardoor we te maken zouden kunnen hebben met een geval van taalcontact. Anderzijds zou men kunnen stellen dat het om functie (4b) gaat, aangezien er wordt nagegaan of de andere koopman ‘aanwezig’ is, met name of hij al wakker is. Verder expliciteren Faya Cerqueiro & Vila Carneiro (2013) niet of het gebruik met betekenis (4b) enkel in bepaalde sociale contexten gebruikt wordt, zoals ze dit opmerken voor (4a) en (4c). Zoals we al hebben kunnen vaststellen in sectie 6.2.1., zijn beide semantisch-pragmatische gebruiken zeer gelijkaardig en overlappen ze gedeeltelijk, aangezien ze allebei een verzoekend karakter hebben (zie Tabel 5).

Zoals de voorbeelden in (9a) en (9b) aantonen, wordt het tussenwerpsel (*h*)*ola* in de 16de eeuw ook in Spaanse dialogen die geen vertalingen zijn gebruikt in gelijkaardige scenarios waarin men nagaat of iemand slaapt, zoals blijkt uit de vragen *¿Eres acostado?* ‘lig je in bed?’ of *¿Duermes?* ‘slaap je?’. Het socio-pragmatische gebruik van deze voorbeelden lijkt echter enigszins anders dan die van (8b), vermits in (9a) een edelman genaamd Felides zijn knecht Calverino toespreekt, en in (9b) een beul (Verdugo) de man die hij zal terecht stellen (Coello). Gezien het voorgaande zou men dus kunnen stellen dat de sprekers een hogere status lijken te hebben dan hun toehoorders in tegenstelling tot (8b).

Niettegenstaande het voorgaande, kan de interjectie (*h*)*ola* in de 16de eeuw ook gebruikt worden tussen personen met een gelijkaardige sociale achtergrond, zoals het voorbeeld in (10a) illustreert, waar

de God Mercurius het partikel *hola* gebruikt om de aanwezigheid van een andere God Momus bevestigd te krijgen. Observeer bovendien dat er twee directieve handelingen volgen na het partikel, eerst een vraag (*¿Por qué no me respondes?* ‘waarom antwoord je me niet?’) en dan een order (*¡Respóndeme!* ‘antwoord mij!’) vermits deze niet reageert. De dialoog in (10b) illustreert dat de interjectie *hola* met betekenis (4b) ook tussen personen van een lagere socio-economische status gebruikt kan worden, vermits Secreto en Carmento allebei bedienden van Vidriano zijn. De semantisch-pragmatische functie in (10b) is overduidelijk aangezien de toehoorder antwoordt *Aquí stoy* ‘hier ben ik’. Ons inziens lijkt het gebruik van *hola* in (10a) en (10b) sterk op dat in (8b) omdat in beide gevallen wordt nagegaan of iemand aanwezig is (al dan niet wakker) en in (10a) wordt het partikel bovendien gevolgd door een vraag. De frasen in (10) tonen aan dat (*h*)*ola* niet alleen gebruikt kan worden bij het aanspreken van personen van langere rang door anderen met een hogere, maar ook voorkomt in gesprekken tussen personages met een gelijkaardige status. Dit gebruik werd tot hier toe nog niet in eerdere studies zoals die van Faya Cerqueiro & Vila Carneiro (2013) opgemerkt. Bovendien tonen de voorbeelden in (10), die geen vertalingen zijn, ook aan dat het gebruik in (8b) niet toe te schrijven valt aan de invloed van talencontact en wel degelijk eigen is aan het Spaans van de 16de eeuw.

- (9) a. *¡Ola, Caluerino! ¿Eres acostado?*
(1536, *Tercera parte de la tragicomedia de Celestina*, Gaspar Gómez de Toledo)
- b. *¿Duermes, ola? Despierta, que ya es hora*
(1575, *Nise laureada*, Jerónimo Bermúdez)
- (10) a. *¡A, Momo; a, Momo; hola Momo! ¿Por qué no me respondes? ¡Respóndeme, Momo!*
(1556, *Endecálogo contra "Antoniana Margarita"*, Francisco de Sosa)
- b. Secreto: [...] *Hola Carmento.*
 Carmento: *Aquí stoy*
(1535, *Comedia Vidriana*, Jaime de Huete)

Tenslotte komt *hola* ook in het volgende fragment van de *Colloquia* voor (zie ook Afbeelding 2):

- (11) a. *Hola, ghy bindt te stijf.*
- b. *Ola appretaysme mucho.*
(1586, Dialoog V)

Dit fragment is onderdeel van een gesprek tussen een koopman die in een herberg in Antwerpen overnacht en door de kamermeid Janneken naar zijn kamer wordt gebracht. Eén van Jannekens taken is het om een slaapdoek (een hoofddoek) voor de gast op te warmen en om zijn hoofd te binden. De gast maant haar aan omdat ze het ‘te stijf’ bindt’. Het gebruik van de Vlaamse interjectie *hola* valt ongetwijfeld onder categorie (1b) of (1c) (‘iemand tot matiging / ophouden aanmanen’) dat een verzoekend karakter heeft. De vraag is echter of de gast Janneken met de uitroep *hola* vraagt om op te houden (met binden), en dus het cessatieve aspect belicht (1b), dan wel of hij haar verzoekt om het slaapdoek iets meer losjes te binden en dus een aanmaning om voorzichtiger te zijn is (1c). Op deze vraag zullen we in 6.2.2.2. terugkomen, waar we het gebruik van Spaans en Nederlands *hola* contrasteren met de equivalenten daarvan in de andere talen van de *Colloquia*.

Zoals reeds opgemerkt, wordt voor het Spaanse equivalent van dit Vlaamse partikel de verzoekende functie van aanmaning tot matiging / ophouden niet expliciet vermeld in eerdere studies, zoals duidelijk gebleken in de semantisch-pragmatische vergelijking uitgevoerd in sectie 6.2.1. Wel wordt door Faya Cerqueiro & Vila Carneiro (2013: 888) een exhortatieve waarde beschreven (4c), waarvoor ze ook verduidelijken dat deze kan voorkomen zonder bevel en gebruikt kan worden door iemand van hogere naar lagere rang toe. Het enige voorbeeld dat deze functie illustreert in deze studie heeft echter een andere context dan (11b), vermits het partikel in dat geval gevolgd wordt door een vraag, zoals in (8b). Hierdoor rijst weer de vraag of we niet misschien weer te maken hebben met een ‘Vlaamse invloed’ op het gebruik van *ola* in (11b), m.a.w. of de betekenis van categorie (1b)-(1c) voor *ola* in (11b) niet ontleend zou kunnen zijn aan het Nederlands. Om een éénduidig antwoord op deze vraag te kunnen geven is een uitgebreidere studie nodig van het Spaanse partikel (*h*)*ola* in de 16de eeuw, een periode waarvoor er momenteel nog geen enkele kwantitatieve studie over dit partikel bestaat. De consultatie van de voorbeelden met dit partikel die voorkomen in de CORDE-databank leert ons alvast

dat voorgaande hypothese zeer plausibel is aangezien er geen frasen zijn gevonden met een gelijkaardige cessatieve interpretatie. De verklaring van een leenbetekenis lijkt ons dus aannemelijk.

Bovendien zijn er verschillende argumenten die de leenhypothese kracht bijzetten. Ten eerste zijn er in de *Colloquia* nog andere voorbeelden van ontleningen van het Nederlands (en het Frans) in het Spaans te vinden (cf. Carpi 2009). Ten tweede, wordt de betekenis (1b)-(1c) van het Nederlandse partikel *hola* in het woordenboek van De la Porte (1659) vertaald met *poco a poco* en niet met *hola*. Dit kan inderdaad een indicatie zijn dat voor de Spaanse tegenhanger de betekenis van de aanmaning tot ophouden of voorzichtig zijn niet zo voor de hand liggend is. Verder komt dit partikel ook voor in de Italiaanse en Portugese versies van de *Colloquia*, talen waarvoor de cessatieve betekenis niet in de geraadpleegde woordenboeken opgevoerd wordt. Men zou daarom kunnen opperen dat net als voor het Spaans de betekenis in de *Colloquia* mogelijks ontleend wordt aan het Nederlands (en / of het Frans), zoals we nu zullen laten zien.

6.2.2.2. *Hola* in de andere talen van de *Colloquia*

In onderstaande tabel geven we een overzicht van de equivalenten van Spaans *ola* en Nederlands *Ø*, *hola* en *hou* in de onderzochte fragmenten in de zes andere talen van de *Colloquia* – Frans, Italiaans, Portugees,¹⁷ Latijn, Engels en Duits. In het fragment waarin een van de gasten in de herberg de keldermeester aanroept om meer wijn te brengen (cf. Afbeelding 1 en voorbeeld (7)), wordt behalve in het Spaans ook in de Portugese en in de Italiaanse versie een interjectie gebruikt, namelijk *oula* en *o* respectievelijk. In het fragment waarin de ene gast de andere roept om hem wakker te maken (Afbeelding 3 en (8)), verschijnt in de Franse vertaling *hou* en in de Portugese *oula*, terwijl in het Latijns *heus*, in het Engels *ho* en het Duits *hola* gebruikt worden: deze partikels worden in overgeleverde bronnen vermeld met de functie om iemands aandacht te trekken.¹⁸ Voor het Italiaans wordt deze betekenis opgevoerd voor het lemma *olà* (Treccani 2013).¹⁹

	Nederlands	Spaans	Frans	Italiaans	Portugees	Latijn	Engels	Duits
Afbeelding 1 – Voorbeeld (7) (Dialoog V)	Ø	<i>ola</i>	Ø	<i>o</i>	<i>oula</i>	Ø	Ø	Ø
Afbeelding 2 – Voorbeeld (9) (Dialoog V)	<i>hola</i>	<i>ola</i>	<i>hola</i>	<i>hola</i>	<i>oula</i>	<i>ohē</i>	<i>soft</i>	<i>hola</i>
Afbeelding 3 – Voorbeeld (8) (Dialoog VI)	<i>hou</i>	<i>ola</i>	<i>hou</i>	<i>hola</i>	<i>oula</i>	<i>heus</i> , <i>heus</i>	<i>ho</i>	<i>hola</i>

Tabel 6: Equivalenten van Nederlands en Spaans (h)ola, hou resp. ola in de zes andere talen van de *Colloquia*

In het vervolg gaan we iets dieper in op de equivalenten van Nederlands *hola* en Spaans *ola* in het tweede fragment (Afbeelding 2, vb. (9)) waar het gebruikt wordt door de gast in een herberg om het kamermeisje aan te manen zijn slaapdoek niet te strak te binden. Zoals vermeld in 6.2.1. gaat het in het Nederlands om de verzoekende betekenis om op te houden of voorzichtiger te zijn, zoals in (1b)-(1c). Zoals Tabel 6 aangeeft, komt de interjectie (h)ola en varianten niet enkel in het Nederlands en Spaans voor, maar ook in de Franse, Italiaanse, Portugese en Duitse vertaling; in het Latijn wordt het weergegeven als *ohē* en in het Engels als *soft*.

Deze betekenis van aanmaning om op te houden / voorzichtiger te zijn (verzoekend respectievelijk verzoekend cessatief) wordt behalve voor het Nederlands ook voor het Frans en het Duits in de geraadpleegde bronnen genoemd.²⁰ De betekenissen in het Frans worden in de *Dictionnaire du Moyen Français* (DMF 1330-1500) omschreven met

- (12) a. Interj. servant à appeler qqn, pour attirer l'attention de qqn
b. En partic. Pour arrêter, pour interrompre
1. Pour arrêter une action
2. Pour interrompre un interlocuteur, pour s'opposer à un point de vue

De betekenis beschreven in (12b) heeft duidelijk de verzoekend-cessatieve functie en komt ook voor in Nicot (1606): ‘c’est assez’. Deze semantisch-pragmatische functie wordt ook voor latere periodes opgetekend: ‘pour avertir de ne pas aller si vite, de ne pas s'emporter’ (Littré 1872-1877), respectievelijk ‘pour prier ou pour commander d’agir plus doucement’ (Richelet 1759).

Hetzelfde geldt voor Duits *hola* waarvan de betekenis in het *Deutsche Wörterbuch* wordt omschreven met ‘zum hemmen und einhalten’ (DWB 1854-1971), wat zowel als aanmaning om voorzichtiger te zijn (1c) als ook als aanmaning om te stoppen (1b) (cessatief aspect) geïnterpreteerd kan worden.

De in de *Colloquia* gebruikte Latijnse en Engelse equivalenten tenslotte geven tegenstrijdige indicaties m.b.t. de precieze betekenis van *hola* in deze passage: Latijns *ohē* wordt over het algemeen vertaald met ‘hou op / stop’ (Stowasser et al. 1991) wat voor de interpretatie pleit dat *hola* een aanmaning is van de gast aan de kamermeid om te stoppen (verzoekend cessatief). De Engelse versie steunt daarentegen eerder de interpretatie ‘voorzichtiger zijn’: hier wordt ‘Hola, ghy bindt te stijf’ weergegeven met ‘Soft, you binde it to harde’. Volgens OED (1884-2018) werd *soft* namelijk in de 17de eeuw gebruikt ‘As an imperative. Used either to enjoin silence or deprecate hast’.

Wat de exacte betekenis ook moge zijn, deze twee conatieve / verzoekende interpretaties, (1b) en (1c), worden niet vernoemd voor het Spaans in de bestaande literatuur, wat ten voordele van een leeninterpretatie van het Nederlands of het Frans pleit. Bovendien is dit niet enkel het geval voor het Spaans, maar ook voor het Italiaans en Portugees wordt deze betekenis niet in de geraadpleegde woordenboeken opgevoerd (zie voetnoot 18). Men zou daarom net als voor Spaans *ola* in dit fragment kunnen veronderstellen dat de betekenis in de *Colloquia* mogelijks ontleend wordt aan het Nederlands en / of het Frans.

Uiteindelijk zal uitgebreider onderzoek nodig zijn, ten eerste om meer te weten te komen over de betekenisontwikkeling van *hola* in de verschillende talen en ten tweede om beter inzicht te verkrijgen in de mogelijke rol van taalcontact in deze ontwikkeling.

7. Besluit

Voor dit onderzoek werd het gebruik van de partikels (*h*)*ola* en *hou* in de Nederlandse en Spaanse versie en de andere talen van de vroegmoderne meertalige taalleermethode *Colloquia, et Dictionariolum* met elkaar vergeleken. De *Colloquia* hebben hun oorsprong in drukkercentra in de Lage Landen, met als zwaartepunt Antwerpen, in de 16de eeuw. Deze regio was toen een centrum van innovatie van het onderwijs van moderne vreemde talen. De eerste, oorspronkelijk Nederlands-Franse editie van de *Colloquia* werd in de loop van enkele decennia uitgebreid naar uitgaven in acht talen. De oorspronkelijk Nederlandstalige modeldialogen in de *Colloquia* van de hand van Vlaamse auteurs hadden daarom een sterke ‘voorbeeldfunctie’ voor de dialogen in andere talen; ‘interferenties’ in anderstalige dialogen zijn daarom te verwachten (zie ook Carpi 2009: 99-100).

De resultaten van de vergelijking tussen Spaans en Nederlands *hola* bevestigen deze verwachting: *hola* in de betekenis van ‘iemand tot matiging / ophouden aanmanen’ of ‘iemand tot voorzichtigheid aanmanen’ zoals het voorkomt in Dialoog V is voor het Spaans, en net zo min voor het Portugees en het Italiaans, tot nog toe geattesteerd. Het lijkt om een ‘interferentiefout’ van de auteur van de Spaanse versie te gaan aangezien de eerste verkennende analyse van het gebruik van *hola* in 16de-eeuwse dialogen uit het CORDE-corpus geen voorbeelden levert waarin *hola* als een verzoekend-cessatief partikel geïnterpreteerd kan worden. Om hier een duidelijker antwoord op te kunnen geven is nader onderzoek nodig, naar de betekenisontwikkeling van Spaans *hola* maar ook naar *hola* in andere Romaanse en Germaanse talen.

De *Colloquia, et dictionariolum* vormen ongetwijfeld een zeer bruikbaar uitgangspunt zowel voor onderzoek naar taalverandering als ook naar historische meertaligheid en onderwijs van moderne talen vanuit een historisch perspectief. Meer specifiek zijn de *Colloquia* een parallel corpus voor 16e-eeuwse spreektaal dat ons in staat stelt om door een taalvergelijkende aanpak dieper inzicht te verkrijgen in processen van taalverandering, vooral op het terrein van semantiek en pragmatiek. Hiertoe is deze bijdrage een eerste aanzet.

Referenties

- Ameka, Felix (1992a). Interjections: The Universal yet Neglected Part of Speech. *Journal of Pragmatics* 18, pp. 101-118.
- Ameka, Felix (1992b). The meaning of Phatic and Conative Interjections. *Journal of Pragmatics* 18, pp. 245-271.
- Andrés Renales, Gabriel (1994). Los coloquios de Barlaumont: un género-modelo para la proyección del español en Europa desde el siglo XVI. *Salinas, Revista de Lletres* 8, pp. 33-36.
- Bistué, Belén (2013). *Collaborative Translation and Multi-Version Texts in Early Modern Europe*. Farnham / Burlington: Ashgate.
- Bueno, Francisco da Silveira (1988⁶). *Grande dicionário etimológico-prosódico da língua portuguesa. Vocabulos, expressões da língua geral e científica-sinônimos contribuições tupi-guarani*. São Paulo: Editora Lisa S.A.
- Bustos Tovar, José Jesús de (1998). Lengua viva y lenguaje teatral en el siglo XVI: de los pasos de Lope de Rueda a los entremeses de Cervantes. In Wulf Oesterreicher, Eva Stoll & Andreas Wesch (red.) *Competencia escrita, tradiciones discursivas y variedades lingüísticas: aspectos del español europeo y americano en los siglos XVI y XVII: coloquio internacional, Friburgo en Brisgovia, 26 - 28 de septiembre de 1996*. Tübingen, Gunter Narr Verlag, pp. 421-444.
- Bustos Tovar, José Jesús de (2001). De la oralidad a la escritura en la transición de la Edad Media al Renacimiento: la textualización del diálogo conversacional. *Criticón* 81-82, pp. 191-206.
- Caron, W. J. H. (red.) (1962). *Hendrik Laurensz. Spiegel: Twe-spraak Ruygh-bewerp Kort Begrip Rederijck-kunst*. Groningen: J.B. Wolters (Trivium, Oude Nederlandse Geschriften op het gebied van de Grammatica, de Dialectica en de Rhetorica, III).
- Carpi, Elena (2009). El discurso de los mercaderes españoles en los *Colloquia et Dictionariolum octo linguarum*. *Quaderni del CIRSIL* 8, pp. 93-108.
- Carpi, Elena (2010). Interacción y conflicto en las contrataciones de los *Colloquia* de Noël de Berlaumont. *Epos XXVI*, pp. 77-88.
- Claes, Frans (1971). Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600. *De Gulden Passer* 49, pp. 130-221.
- <http://www.dbnl.org/tekst/_gul005197101_01/_gul005197101_01_0006.php> [03/08/2018]
- CORDE = Real Academia Española. *Corpus diacrónico del español*. <<http://www.rae.es>> [08/08/2018]
- Cunha, Antônio Geraldo da (1982²). *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. Rio de Janeiro, RJ, Brasil: Editora Nova Fronteira.
- De Berlemont, Noël (1572). *Vocabulare van nieus gecorrigiert ...* Ieper: Anthonis Van Volden.
- De Berlemont, Noël (1576). *Colloques ou Dialogues, avec un Dictionnaire en six langues: Flamen, Anglais, Alleman, François, Espagnol, et Italien ...* Antwerpen: Henry Hendricx.
- De Berlemont, Noël (1586). *Colloquia et dictionariolum septem linguarum, Belgicae, Anglicae, Teutonicae, Latinae, Italicae, Hispanicae, Gallicae ...* Antwerpen: Ioachim Trognæsum.
- De Berlemont, Noël (1616). *Colloquia et dictionariolum septem linguarum, Belgicae, Teutonicae, Anglicae, Gallicae, Latinae, Hispanicae, et Italicae*. Antwerpen: Franciscum Ficardum.
- De Berlemont, Noël (1630). *Colloquia et dictionariolum octo linguarum, Latinae, Gallicae, Belgicae, Teutonicae, Hispanicae, Italicae, Anglicae, et Portvgallicae ...* Antwerpen: Henricvm Aertsens.
- De Berlemont, Noël (1662). *Dictionariolum et colloquia octo lingvarvm, Latinae, Gallicae, Belgicae, Tevtonicae, Hispanicae, Italicae, Anglicae, & Portvgallicae*. Antwerpen: Henricvm Aertsens.
- De la Porte, Arnoldus (1659). *Den nieuwen Dictionaris oft Schadt der Duytse ende Spaensche Taelen*. Antwerpen: Hieronymus en Jan Baptist Verdussen.
- Demonet, Marie-Luce (2006). Eh/ hé : l'oralité simulée à la renaissance. *Langages* 161 (1), pp. 57-72.
- DMF (1330-1500). *Dictionnaire du Moyen Français* <<http://www.atilf.fr/dmf/>> [20/08/2018]
- DWB (1854-1971). *Deutsches Wörterbuch* door Jacob & Wilhelm Grimm, 33 banden. <http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB> [23/06/2018]
- De Vaan, Michiel (2014-2018). Addenda EWN, *Neerlandistiek.nl*, 04-02-2016. <<http://www.neerlandistiek.nl/2016/02/etymologie-hola/>> [28/05/2018]
- Diccionario de Autoridades* = Real Academia Española. *Diccionario de la lengua castellana*. <<http://web.frl.es/DA.html>> [20/08/2018]
- DVLF (2011). *Dictionnaire vivant de la langue française*. University of Chicago. <<https://dvlf.uchicago.edu/>> [24/06/2018]

- Drewes, J. B. (1955). Hola, ic hebber ghinder twee bespriet. *De Nieuwe Taalgids* 48, pp. 318-320.
- Faya Cerqueiro, Fátima & Zaida Vila Carneiro (2013). Análisis pragmático del marcador *hola* en el teatro de Calderón de la Barca. *Bulletin of Hispanic Studies* 90, pp. 883-895.
- Grzega, Joachim (2008). Hāl, Hail, Hello, Hi. Greetings in English Language History. In Andreas. H. Jucker & Irma Taavitsainen (red.), *Speech Acts in the History of English*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 165-193.
- Hüllen, Werner (2005). *Kleine Geschichte des Fremdsprachenlernens*. Berlin: Schmidt.
- Hulshof, Hans, Kwakernaak, Erik & Frans Wilhelm (2015). *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland. Onderwijs in de moderne talen van 1500 tot heden*. Groningen: Uitgeverij Passage.
- Iglesias Recuero, Silvia (1998). Elementos conversacionales en el diálogo renacentista. In Wulf Oesterreicher, Eva Stoll & Andreas Wesch (red.) *Competencia escrita, tradiciones discursivas y variedades lingüísticas: aspectos del español europeo y americano en los siglos XVI y XVII: coloquio internacional, Friburgo en Brisgovia, 26 - 28 de septiembre de 1996*. Tübingen, Gunter Narr Verlag, pp. 385-420.
- Litttré, Émile (1872-1877). *Dictionnaire de la langue française*. Parijs: Librairie Hachette.
- Machado, José Pedro (1977). *Dicionário etimológico da língua portuguesa. Com a mais antiga documentação escrita e conhecida de muitos dos vocábulos estudados*. Lisbon: Livros Horizonte.
- Nicot, Jean (1606). *Thresor de la langue française, tant ancienne que moderne*. Paris: David Douceur.
- OED (1884-2018). *Oxford English Dictionary*. Oxford University Press. <<http://www.oed.com/>> [24/06/2018]
- Pauwels, J. L. (1956). De interjectie "hola". *De Nieuwe Taalgids* 49, p. 328.
- Poggi, Isabella (2009). The Language of Interjections. In Anna Esposito, Amir Hussain, Maria Marinaro & Raffaele Martone (red.), *Multimodal Signals: Cognitive and Algorithmic Issues*. Berlin / Heidelberg: Springer / Verlag.
- Richelet, Pierre (1759). *Dictionnaire de la langue françoise, ancienne et moderne*. Lyon: Pierre Bruyset Ponthus.
- Sáez Rivera, Daniel M. (2007). *La lengua de las gramáticas y métodos de español como lengua extranjera en Europa (1640-1726)*. Proefschrift Universidad Complutense de Madrid.
- Sáez Rivera, Daniel M. & Margarita Borreguero Zuloaga (2012). La presencia de la mujer en los métodos y las gramáticas de ELE (1492-1726). In Félix San Vicente & María Luisa Calero Vaquera (red.), *Discurso de género y didáctica. Relato de una inquietud*. Bolonia / Cordoba: CLUEB / SPUC, pp. 99-113.
- Searle, John (1976). A classification of illocutionary acts. *Language in society* 5 (1), pp. 1-23.
- Stowasser, Joseph M., Michael Petschenig, Franz Skutsch & Robert Pichl (red.) (1991³). *Der kleine Stowasser. Lateinisch-deutsches Schulwörterbuch*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky.
- Treccani, Giovanni (2013). *Treccani. Dizionario della lingua italiana*. Firenze: Giunti. Geraadpleegd op <<http://www.treccani.it/vocabolario/>> [22/06/2018]
- Van Dale (2015). *Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. Vijftiende editie. Utrecht: VBK Media.
- Van der Sijs, Nicoline (1996). *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Van der Sijs, Nicoline (2004). Berlaimont, N. van. In Karina van Dalen-Oskam, Ingrid Biesheuvel, Wim van Anrooij & Jan Noordegraaf (red.), *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek*. <http://www.dbnl.org/tekst/anro001bioe01_01/berl003.php> [28/05/2018]
- Van Keymeulen, Jacques (2018). Spaanse woorden in het Nederlands. In Fabien Audooren & Christine De Zutter (red.), *Het Spaans Kasteel Gent. Van Dwangburch tot woonwijk*. Gent: Graphius Gent, pp. 216-225.
- Van Sterkenburg, Piet (2011). *Van woordenlijst tot woordenboek. Een geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands*. [Totaal herz. en uitgebr. versie]. Schiedam: Scriptum.
- Verdeyen, R. (1926). *Colloquia et dictionarium septem linguarum. Gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616, opnieuw uitgegeven door Prof. Dr. R. Verdeyen*. Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel (Vereeniging der Antwerpsche Bibliophilen, 39).
- Vermeir, René (2012). How Spanish were the Spanish Netherlands? *Dutch Crossing* 36 (1), pp. 3-18.
- Vian Herrero, Ana (1987). El mimesis conversacional en el 'Diálogo de la lengua' de San Juan de Valdés. *Criticón* 40, pp. 45-79.

- Vogl, Ulrike, Matthias Hüning & Olivier Moliner (2010). *Mehrsprachigkeitskonzepte aus historischer Perspektive. Wie sich unser Denken über Sprachlernen gewandelt hat*. Freie Universität Berlin (DYLAN Working Paper RT 4.3, 5).
- Vogl, Ulrike (2012). Multilingualism in a standard language culture. In Matthias Hüning, Ulrike Vogl & Olivier Moliner (red.), *Standard languages and multilingualism in European history*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, pp. 1-42.
- Waentig, Peter W. (2003). *Colloquia et dictionariolum octo linguarum. Tedesco protomoderno; edizione e commento della versione del 1656*. Bologna: CLUEB.
- Wilhelm, Frans (2018). Foreign language teaching and learning in the Netherlands 1500-2000: an overview. *The Language Learning Journal* 46, pp. 17-27.
- WNT (1864-2001). *Woordenboek der Nederlandsche taal* door M. de Vries & L.A. te Winkel. 43 banden. 's-Gravenhage: Nijhoff.

¹ Bovendien verscheen in 1659 het eerste Nederlandse-Spaanse / Spaans-Nederlandse woordenboek van Arnoldus de la Porte, *Den nieuwen Dictionaris oft Schadt der Duytse ende Spaensche Taelen* (De la Porte 1659; Van der Sijs 1996: 212; Van Sterkenburg 2011: 40).

² In de bestaande literatuur heerst er onduidelijkheid over de definities van 'partikel', 'tussenwerpsel / interjectie' en 'pragmatische markeerder'. Ter illustratie, Faya Cerqueiro & Vila Carneiro (2013), wiens analyse van het Spaanse *hola* uitgebreid aan bod zal komen, beschouwen deze term zowel als tussenwerpsel als pragmatische markeerder. Wilkins (1992) groepeerde de formuleachtige uitdrukkingen onder de tussenwerpsels. Ameka (1992a, 1992b), daarentegen, onderscheidt tussenwerpsels van formuleachtige uitdrukkingen en partikels, hoewel eenzelfde element soms als tussenwerpsel, dan weer als partikel of vaste formule geïnclassificeerd kan worden. Met andere woorden, één vorm kan in verschillende categorieën ondergebracht worden (Ameka 1992a: 115). Andere taalkundigen (bijv. Poggi 2009: 117) beschouwen routine-formules, zoals begroetingen, dan weer als optatieve tussenwerpsels. Omdat de focus van dit artikel vooral op de pragmatische functies van *hola* ligt, zullen wij niet ingaan op deze terminologische discussie en zullen daarom de termen 'partikel' en 'tussenwerpsel / interjectie' als pre-theoretische labels gebruikt worden.

³ De editie van 1576 bevat vooralsnog alleen maar Dialoog IV.

⁴ Tabel 1 is bedoeld om de algemene uitbreiding van talen in de *Colloquia* te illustreren. We houden geen rekening met edities die het Nederlands vervangen door andere talen (dit gebeurt bijvoorbeeld in een druk uit Leipzig in 1602, waar het Nederlands wordt vervangen door het Tsjechisch).

⁵ De oorspronkelijke editie van 1530 is verloren gegaan (Verdeyen 1926: XV).

⁶ Er zijn in de periode tussen 1577 en 1598 nog minstens vier viertalige edities (Nederlands, Frans, Spaans en Italiaans) verschenen, namelijk in Rotterdam (1577), in Amsterdam (1580), in Antwerpen (1596) en in Middelburg (1598); bovendien zijn er viertalige edities met Latijn, Duits, Frans en Italiaans in Antwerpen, Luik, Bazel en Frankfurt (1593) gedrukt (Verdeyen 1926: XXXII).

⁷ Minstens een vijftiental achttalige edities met Portugees verscheen tussen 1598 en 1692, eerst in het Noorden van het Nederlandse taalgebied (Delft, Amsterdam, Vlissingen, 's Gravenhage, Middelburg en Leiden) en later ook in Antwerpen (1630 en 1662), in Londen, Venetië en Bologna (Verdeyen 1926).

⁸ Met betrekking tot het Latijn is het opvallend dat het alleen in edities uit Leuven wordt opgenomen. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het Latijn in sommige steden alleen maar aan Latijnse scholen onderwezen mocht worden. Ongetwijfeld is ook de aanwezigheid van de universiteit een bijkomende reden om juist in edities in Leuven het Latijn op te nemen.

⁹ Hoewel beide auteurs een semantisch-pragmatische beschrijving van interjecties maken, moet erop gewezen worden dat ze het concept van 'tussenwerpsel' anders invullen, vermits Poggi (2009) formule-achtige uitdrukkingen ook opneemt in haar beschrijving, in tegenstelling tot Ameka (1992a). Voor meer details hierover verwijzen we de lezer naar de artikelen in kwestie.

¹⁰ Deze dialoog komt niet voor in de editie van 1576.

¹¹ In de edities van 1630 en 1662 verschijnt Spaans *ola* als *o la* in het midden van Dialoog V.

¹² Sommige expressieve uitingen zoals *hey* kunnen vandaag nog beide functies vervullen: iemand aanroepen of iemand begroeten (Grzega 2008: 183).

¹³ Er werd hiervoor gebruik gemaakt van de Geïntegreerde Taalbank (<http://gtb.inl.nl/>, 23/06/2018) en van de Etymologiebank (<http://www.etymologiebank.nl/>, 23/06/2018).

¹⁴ Spaans *hola* wordt in De la Porte (1659) omschreven met 'vois om iemandt te roepen' [geluid om iemand te roepen]

¹⁵ Faya Cerqueiro & Vila Carneiro (2013: 888-889) stippen ook het gebruik van *hola* zonder pragmatische functie aan, met name in een passage van Calderón de la Barca waarin dit partikel door één van de personages verkeerd geïnterpreteerd wordt als een zelfstandig naamwoord.

¹⁶ Een *uperken* is een kleine inhoudsmaat (ca. een derde liter) die vanaf de zestiende eeuw vooral in Zuid-Nederlandse bronnen voorkomt (WNT 1864-2001).

¹⁷ Alleen maar de onderzochte edities van 1630 en 1662 bevatten dialogen in het Portugees.

¹⁸ DMF (1330-1500), Nicot (1606), Littré (1872-1877), DVLf (2011) & Demonet (2006) (voor het Frans); Machado (1977) & Bueno (1988) (voor het Portugees); Stowasser et al (1991) voor het Latijn; OED (1884-2018) voor het Engels; DWB (1854-1971) voor het Duits.

¹⁹ Over de vorm *hola* in het Italiaans konden geen gegevens worden gevonden maar wel over *olá*. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in een in Venetië geprinte editie van 1656, in de Italiaanse versie *hola* werd vervangen door *olá* (vgl. Waentig 2003).

²⁰ Dit geldt in principe eveneens voor Engels *hola* / *holla* dat eveneens kon worden gebruikt om iemand aan te sporen om op te houden (OED 1884-2018).